

“TÜRKÇE-ARAPÇA MANZUM SÖZLÜKLERDEN SÜBHA-İ ŞİBYÂN -1- (İNCELEME)”

Atabey KILIÇ*

ÖZET

Arapça, Farsça ve Türkçe için pek çok mensur sözlük hazırlandığını kaynaklardan öğrenmekteyiz. Ancak Klâsik Türk şiirinde diğer edebiyatlarda pek örneğine rastlayamadığımız manzum sözlük yazma geleneğinin bulunduğunu da belirtmemiz gerekir. Pek çok kaynakta varlığından bile haberdar olunmadığını anladığımız bir tür olarak manzum sözlükler, bilimsel anlamda ciddi ve doyurucu birer kaynak olmaktan uzaktır. Bu sözlükler bilhassa çocuklarımızın hem aruz eğitimine katkıda bulunmak hem de Arapça, Farsça kelimelerin Türkçe karşılıklarını ezberde tutabilecekleri hacimdeki bir eser vasıtasıyla öğrenmelerini sağlamak bakımından bir hayli dikkat çekicidir. Pek çok manzum sözlüğün mukaddime kısmında “lugat ilmi”nin insanı zeki edeceğinden bahsedilmesi ve hatta müelliflerinin de çocukluklarında en azından bir manzum sözlük ezberlediğini beyan etmesi, üzerinde durulması gereken önemli bir ayrıntıdır. 2001 yılında neşrettiğimiz Mustafa b. Osman Keskin’in “Manzûme-i Keskin” adlı Türkçe-Arapça-Farsça manzum sözlüğü üzerinde çalışırken Klâsik Türk Edebiyatı’nda 30’un üzerinde manzum sözlük bulunduğunu görmüştük. Öyle sanıyoruz ki hâlen tespit edilemeyen yeni manzum sözlüklerin de bulunması mümkündür.

Biz bu çalışma çerçevesinde, tespit edebildiğimiz kadarıyla kütüphanelerde en azından 50-60 kadar yazma nüshası bulunan, 1801 yılından 1900’ü yılların başına kadar en az 30 kez basılan Sühba-i Sıbyân adlı Türkçe-Arapça manzum sözlük hakkında ana hatlarıyla bilgi vermeyi düşünüyoruz. 460 beyit civarında bir hacme sahip olan eser, sıbyân mekteplerinde de ders kitabı olarak okutulmuştur.

Anahtar kelimeler: Türkçe-Arapça manzum sözlük, Sühba-i Sıbyân, şerh

ONE OF THE TURKISH-ARABIC VERSE DICTIONARIES: SÜBHA-İ ŞİBYÂN -1- (INVESTIGATION)

ABSTRACT

We learn from sources that many dictionaries had been written for Turkish, Arabic and Persian. But we must make it clear that there is a tradition of writing verse dictionary in the Classical Turkish Poem which is not seen in the other literatures. According to many sources we understand these dictionaries are not known and they are far from being significant and persuasive sources in science. These dictionaries have importance for children to learn “aruz/prosody” and also Arabic, Persian words and their meanings in Turkish. Children learn these words easily with the help of these dictionaries. So they take attention from this point. It is an important point that in many verse dictionaries’ foreword part it is said that “lugat ilmi/dictionary science” make people clever and poets say that even they memorized at least one verse dictionary in their childhood. When we published Mustafa b. Osman Keskin’s

* (Doç.Dr), Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü KAYSERİ atabeykilig@gmail.com

“Manzûme-i Keskin” called Turkish-Arabic-Persian verse dictionary in 2001, we saw that there are verse dictionaries more than 30 in Classical Turkish Literature. We believe in it is possible that there are many unknown verse dictionaries.

In this article we aim to give knowledge about Sübha-i Sıbyân Turkish-Arabic verse dictionary which has at least 50-60 copies in libraries and which has been published 30 times between 1801-1900. This dictionary has about 460 couplets and had been used as a text-book in Sıbyân Schools.

Key Words: Turkish-Arabic verse dictionary, Sübha-i Sıbyân, commentary

Türk edebiyatının hâlen incelenmeyi bekleyen pek çok eseri ile önemli çalışma alanlarından biri de manzum sözlüklerdir. Manzum sözlükler hem metinleri ve muhtevaları hem de bazıları için yapılan şerhleri ile ayrıca değerlendirilmesi gereken edebî eserlerdir. Bunların önemli bir kısmı çocuklara yönelik hazırlandığı için çocuk edebiyatı ve eğitimi için de önem taşıyan eserler olarak zikredilmelidir. Daha önceki çeşitli kaynaklarda manzum sözlükler, türleri, sayıları ve isimleri hakkında yeterince bilgi bulunduğu için biz burada bunları tekrar etmekten özellikle kaçınacağız.¹

¹ Ali Alparslan, *Manzum Lûgatler ve Tuhfe-i Vehbi'nin Alfabetik Tertibi*, (Mezuniyet Tezi), İstanbul 1946-1947; Turgut Karabey-Numan Külekçi, *Sünbülzâde Vehbî, Tuhfe (Farsça-Türkçe Manzum Sözlük)*, Erzurum 1990; Adnan Karaismailoğlu, “Manzum Sözlüklerimizden Tuhfe-i Remzî”, *Millî Kültür*, sayı: 74, Temmuz 1990, s. 60-61; Cemal Muhtar, *İki Kur'an Sözlüğü Luğat-ı Ferišteoğlu ve Luğat-ı Kânûn-ı İlâhî*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1993; Ahmet Hilmi İmamoğlu, *Farsça-Türkçe Manzum Sözlükler ve Şahidi'nin Sözlüğü (İnceleme-Metin)*, (Basılmamış doktora tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1993; Yusuf Öz, *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*, (Basılmamış doktora tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1996; Atabey Kılıç, “Manzum Sözlüklerimizden Manzûme-i Keskin”, *12-13 Nisan 2001 Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni Bildiriler*, c. I, Kayseri 2001, s. 441-447; Atabey Kılıç, *Mustafâ bin Osmân Keskin, Manzûme-i Keskin*, Laçın Yayınevi, Kayseri 2001; Mehmet Kırbıyık, “Miftâh-ı Lisân Adlı Manzum Fransızca-Türkçe Sözlük Üzerine”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı: 11, 2002, s. 184-200; Necmettin Yurtseven, *Türk Edebiyatında Arapça-Türkçe Manzum Luğatler ve Sünbülzâde Vehbî'nin Nuhbe'si*, (Basılmamış doktora tezi), Ankara 2003; Ahmet Kartal, *Tuhfe-i Remzî*, Ankara 2003; Mehmet Dursun Erdem, “Osmanlı Dönemi Manzum Çocuk Sözlükleri ve Bir Luğat-ı Sıbyân Yazması”, *Hece, Çocuk Edebiyatı Özel Sayısı*, sayı: 104-105, Ağustos-Eylül 2005, s.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 1/2 Fall 2006*

Aslına bakılacak olursa hâlâ çoğu kaynakta varlığına dair tek bir satır bilgi bulunmayan manzum sözlükler, bilimsel anlamda ciddî ve doyurucu birer kaynak olmaktan uzaktır. Onları mensur sözlükler gibi değerlendirmek de âdil bir tavır olmayacaktır. Bunlar, didaktik eserlerimiz içerisinde değerlendirilebileceği gibi sözlük bilimi için de önemli önemli birer kaynak olarak da zikredilmelidir. Manzum sözlüklerin önemli bir kısmı, bilhassa çocuklarımızın hem aruz eğitimine katkıda bulunmak hem de Arapça, Farsça kelimelerin Türkçe karşılıklarını ezberlemelerini sağlamak maksadıyla kaleme alınmıştır. Pek çok manzum sözlüğün mukaddime kısmında “lugat ilmi”nin insanı zeki edeceğinden bahsedilmesi ve hatta müelliflerinin de çocukluklarında en azından bir manzum sözlük ezberlediğini beyan etmesi, üzerinde durulması gereken önemli bir ayrıntıdır. 2001 yılında neşrettiğimiz Mustafa b. Osman Keskin’in “Manzûme-i Keskin” adlı Türkçe-Arapça-Farsça manzum sözlüğü üzerinde çalışırken Klâsik Türk Edebiyatı’nda 30’un üzerinde manzum sözlük bulunduğunu görmüştük. Hâlen tespit edilemeyen yeni manzum sözlüklerin de bulunması mümkündür.

İslam kültüründe belâgat ve benzeri çoğu çalışma gibi sözlük çalışmalarının da Kur’ân-ı Kerim ve hadisleri doğru anlama çabalarının neticesi olduğunu görüyoruz. Manzum sözlüklerin de mühim bir kısmında, özellikle Türkçe-Arapça olanlarında daha çok Kur’ân-ı Kerim’de yer alan kelimelere ağırlık verildiğini göz önünde bulundurursak, İslam dininin bu alandaki katkılarını daha iyi anlayabiliriz.

178-189; Abdülkerim Gülhan, “Manzum Sözlük Nazmü’l-Leâl’in Dil ve Üslûp Özellikleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Celal Bayar Üniversitesi II. Uluslararası Türk Tarihi ve Edebiyatı Kongresi*, 11-12-13 Kasım 2005 Manisa; Atabey Kılıç, “Klâsik Türk Edebiyatında Manzum Sözlük Yazma Geleneği Ve Türkçe-Arapça Sözlüklerimizden Süb≈a-i TMbyân”, *Prof. Dr. Abdülkadir Karahan’a Armağan Klasik Türk Edebiyatı Sempozyumu 6-7 Mayıs 2005 Urfa*, (haz. Eyüp Azlal, Necmi Karadağ, M. Emin Karahan), Şanlıurfa Belediyesi Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Şanlıurfa 2006, s. 186-189; Atabey Kılıç, “Mevlânâ Müzesi Kitaplığı 4026’da Kayıtlı Manzum Sözlük Mecmuası Hakkında”, *Mevlana, Mesnevi, Mevlevihaneler Sempozyumu*, 30 Eylül-01 Ekim 2006 Manisa.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 1/2 Fall 2006*

Manzum sözlükleri Klâsik Türk Edebiyatı açısından Türkçe-Arapça, Türkçe-Farsça ve Türkçe-Arapça-Farsça olmak üzere üç başlık altında değerlendirmemiz mümkündür. Türkçe-Arapça manzum sözlüklerin ilki ve en meşhuru, Ferišteoğlu diye şöhret bulmuş olan Abdüllatif ibn Melek tarafından 1392 yılında kaleme alındığı tahmin edilen *Lugat-ı Ferišteoğlu*² adlı eserdir. Müellif önsözde eseri torunu Abdurrahman'ın eğitimi için kaleme aldığını ifade etmektedir. Ferišteoğlu lugatı Türkçe-Arapça sözlüklerin hem ilki hem de en meşhurdur. 60'ın üzerinde yazma nüshası bulunması bu şöhretin ne dereceye ulaştığını gösterecektir. Eserin 1852-1879 yılları arasında yapılmış 7 baskısını da ayrıca belirtmek gerekir. 10 civarında Türkçe-Arapça manzum sözlüğün varlığından haberdarız. 15 kadar örneği bulunan Türkçe-Farsça manzum sözlüklerin en şöhretlisi, Mevlvî şeyhlerinden Şâhidî mahlasıyla tanınan Muğlalı İbrahim Dede'nin *Tuhfe-i Şâhidî*'sidir. Eser, Mevlânâ'nın Mesnevisinden alınan kelimelere karşılıklar vermesiyle tanınır. Sadece Ankara Milli Kütüphanede 40'tan fazla yazma nüshası bulunan ve 1848-1867 yılları arasında 5 kez basılan Şâhidî'nin *Tuhfesi*, Klâsik Türk edebiyatında en fazla nüshaya sahip manzum sözlükler arasında başlarda gelmektedir. Yine *Tuhfe-i Şâhidî*'nin 40'a yakın şerhi ile de manzum sözlükler arasında çok özel bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Varlığından haberdar olduğumuz 15 civarındaki üç dilli yani, Türkçe-Arapça-Farsça manzum sözlük arasında bulunan Mustafâ bin Osman Keskin'in 1758 yılında kaleme aldığı “*Manzûme-i Keskin*”i tarafımızdan 2001 yılında neşredilmiştir.

Biz bu çalışma ile, tespit edebildiğimiz kadarıyla kütüphanelerde eşn azından 50-60 kadar yazma nüshası bulunan, 1801 yılından 1900'lü yılların başına kadar en az 30 kez basılan Sübha-i Sıbyân adlı Türkçe-Arapça manzum sözlük hakkında ana hatlarıyla bilgi vermeyi düşünüyoruz.

² Bkz. Cemal Muhtar, *İki Kur'an Sözlüğü Luğat-ı Ferišteoğlu ve Luğat-ı Kânûn-ı İlâhî*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 30.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 1/2 Fall 2006*

Öncelikle Sühba-i Sıbyân, sıbyân mekteplerinde ders kitabı olarak okutulmuştur. Bilindiği üzere 5-6 yaşlarındaki kız ve erkek çocuklara "sabi", bunları okutmak için açılmış okullara da "Sıbyân Mektebi" denmiştir. Sıbyân mektepleri genellikle camilerin bitişiğinde bulunan büyükçe bir odadan oluşur, hatta bazen camilerin bitişiğindeki imam ve müezzin odalarının da mektep olarak kullanıldığı görülürdü. Bu mekteplerin camiye bitişik veya cami içinde olmasının da kendince sebepleri vardır. Eğitimin yanı sıra çocukların dinî bilgileri öğrenmesi, beş vakit namaza, farz ve sünnetlere alıştırılması için de bu mektepler camilerin bitişiğinde olurlardı. Bu okullarda çocukların dinî eserleri okuyup anlamasını sağlamaya yönelik özel bir eğitim programı uygulanmaktaydı. Genellikle her mahallede bir tane bulunduğundan halk arasında bu okullara "mahalle mektebi" ve çoğu taşla yapılmış olduğu için de "taş mektep" de denilmiştir. Sıbyân mektepleri 1279/1862 yılında "Mekâtib-i İbtidâi" adını almış, bir müddet sonra da bu isim "ilk mektep" olarak değiştirilmiştir.³ Bu mekteplerde bilindiği kadarıyla elifba yani alfabeden başlamak üzere Kur'ân-ı Kerim, tecvid, İslâm ahlâkı, sarf ve nahiv gibi dersler verilmektedir. 1274/1857-1858 senesi sıbyân mekteplerinde okutulan dersler arasında bunlara ilâveten hüsnühat ve ayrıca Sühba-i Sıbyân'ın da bulunduğunu öğreniyoruz. Anlaşıldığı kadarıyla Sühba-i Sıbyân, sıbyân mekteplerinde okuyan öğrencilerin Arapça kelimelerin Türkçe karşılığını kolay ve zevkli bir şekilde öğrenmelerini sağlayan, öğretici ve ezberlenmesi kolay bir okul sözlüğü olması sebebiyle bir hayli ilgi çekmiş ve çok okunmuştur.

Türkiye kütüphanelerinde yapılan kaba bir taramada Sühba-i Sıbyân'ın 60'tan fazla yazma nüshasının bulunduğu anlaşılmaktadır. Sadece Süleymaniye Kütüphanesi'nde Yazma Bağışlar 641, 1257, 1842, 2235, 3406, 4434, 4660; İzmir 136, 673; Hüsrev Paşa 719, H. Abdullah Efendi 115, Lala İsmail Efendi 657, Nafiz Paşa 1473, 1474, 1476; Denizli 431, Süleymaniye Kitapları 1014 ve Yozgat 826 numaralarda olmak üzere tespit edebildiğimiz 19 nüshası bulunmaktadır Sühba-i Sıbyân

³ Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, İstanbul 1977, c. I, s. 82.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic*

Volume 1/2 Fall 2006

bildiğimiz kadarıyla 32 kez basılmıştır.⁴ Bu rakam eserin ne derece ilgi gördüğünün işaretleri arasında olmalıdır. Yukarıda verdiğimiz bilgilerden anlaşılacağı üzere bu kadar çok sayıda baskısı yapılan manzum sözlük nadirdir.

Manzum sözlüklerin önemli bir kısmı sadece sıbyân mekteplerinde okutulmakla k

bulunmaktadır. Müellifinin ismi yazma nüshalarda belli değildir; matbu nüshalarda ise Mehmed b. Ahmed er-Rûmî⁶, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Ahmed er-Rûmî ve Er-Rûmî Bosnavî Ebu'l-Fazl Muhammed Ahmed gibi farklı şekillerde verilmektedir. Bazı manzum sözlüklerde gördüğümüzün aksine Sühba-i Sıbyân'ın metin kısmında müellif kendisi hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir. Sadece, 21 beyitlik sebeb-i telif kısmındaki

“İmdi bu manzûmı bu ‘abd-i za‘îf
Luţf-ı İllâhî ile yazdım laţîf

*Nazmı huşûşında idüp ihtimâm
Aşsen-i tertîbile virdim nizâm”*⁷

beyitlerinde birinci şahıs ağzı ile seslenmekte ve “Zayıf bir kul olan kendisinin bu manzum eseri Allah'ın lutfu ile güzelce yazdığını, nazmedilmesi hususunda özen gösterdiğini, en güzel tertip ile eserine nizam verdiğini” bildirmektedir. Bunların haricinde eserde müellifin kendisi hakkında verdiği hiçbir bilgiye rastlayamıyoruz. Pek çok şekilde izah edilebilecek bu tavır bizce geleneğe de uygundur; müellif tevazu düşüncesiyle bu tür bilgileri vermekten özellikle kaçınmış olmalıdır. Müellifle ilgili küçük bilgi kırıntılarına Sühba-i Şıbyân Şerhi Hediyetü'l-İhvân'da rastlıyoruz: “1 **Luţf-ı İllâhî ile yazdım laţîf** {‘abd muţlakâ insâna itlâk olunur 2 gerek hürr ve gerek bende olsun Kâmûs şârihiniñ beyânına göre merbûţ 3 olduğuna mebnîdir ve ‘abdden murâd nâzım-ı merhûmuñ kendileridir ki 4 ism-i şerîfleri Muḥammed ve künyesi Ebu’l-Fazl Muḥammed bin Aḥmedü’r-Rûmî olduğu 5 ba’z-ı manzûmelerde mersûmdur ve bu fi’l-aşl Bosnevîdir.”⁸ Buradan anlaşıldığı kadarıyla müellif Bosnalı’dır, ismi Muhammed’dir, künyesi de Ebu'l-Fazl Muhammed bin Ahmedü'r-Rûmî'dir. Müellifin doğum veya ölüm tarihi ile ilgili de elimizde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

⁶ *Sühba-i Sıbyân*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1308-1311/1891-1893.

⁷ Sühba-i Sıbyân'dan bu çalışma boyunca yapacağımız alıntılar eserin Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi No: 4026'daki nüshasındandır. vr. 74a.

⁸ Bosnavî Mehmed Necib, *Sühba-i Sıbyân Şerhi Hediyetü'l-İhvân*, Şirket-i Nâzımîye-i Üşmâniyye, İstanbul 1308/1890-91, s. 17. Ayrıca bkz. Atabey Kılıç, (Manisa, 2005).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 1/2 Fall 2006*

Sübha-i Sıbyân'ın telif tarihine ilişkin yine sebab-i telif kısmında gördüğümüz

“Geldi bu mir'ât-ı dile müncelî
Tā aña târîh̄ ola 'nazm-ı celî'” (vr. 74b)

beyti bize yardımcı olabilir. Tarihin işaret ettiği üzere eserin H. 1063/M. 1652-53 yıllarında yazıldığını söyleyebiliriz.

Müellif mesnevî nazım şekli ve aruzun “müfteilün müfteilün fâilün” kalıbıyla yazılmış 16 beyitlik giriş manzumesi ile klâsik kitap tertibine uygun olarak besmele, hamdele ve salvele vâcibesini yerine getirmekte, ardından yine aynı nazım şekliyle 21 beyit içerisinde sebab-i telifi izah etmekte, 5 beyitlik bir münacattan sonra ise asıl esere, yani sözlük kısmına geçmektedir.

Bizim bu çalışma boyunca esas aldığımız Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi 4026'da kayıtlı bulunan nüshaya göre Sübha-i Sıbyân'ın başlangıcında “Bismi'llâhi'r-ra~mäni'r-ra~im” şeklindeki besmeleden sonra

- 1 Nām-ı Hudā zikr idelim ibtidā
Menzil-i maşşūda Odur reh-nümā
- 2 Nām-ı Hudā olsa esās-ı kelām
Aña binā'en n'ola olsa temām
- 3 Nām-ı Hudā cān u dili şād ider
Cümle luğāt ehli anı yād ider⁹

mısralarından oluşan 3 beyitlik bir besmele,

- 4 Hamd ü şenā minnet ü şükr ü sipās
Lâyık-ı ān Hālîk-ı cinn ü ünās
- 5 Ol ki benî ādeme virdi lisān
Tā ideler şükrini vird-i zebān

⁹ vr. 72b.

- 6 *İlmile hikmet virüp itdi kerem
‘Alleme mā lem ya‘lem bi’l-ķalem*
- 7 *Ni‘metiniñ süfresi berr-i basîť
Hikmetiniñ ķatresi baħr-ı muħîť*
- 8 *ķullarına raħmeti çok pādişāħ
Cenneti göstermek için şāħ-rāħ¹⁰*

beyitlerinden oluşan 5 beyitlik bir hamdele ve

- 9 *‘Āleme gönderdi Resūl-i Emīn
Hem aña indirdi Kitāb-ı Mübīn*
- 10 *Ĥalkı berī ķıldı đalāletden ol
Ĥaķķı ‘ayān eyledi gösterdi yol*
- 11 *Rāħ-ı hidāyetde sirāc-ı münīr
Yevm-i ķiyāmetde şeff‘ ü naşīr*
- 12 *Ümmeti Ĥaķķında du‘āsı ķabūl
Aħmed ü Maħmūd u Muħammed Resūl*
- 13 *Şalli ‘aleyhi hüve Ĥayrū’l-enām
Rabbi ve sellim bi-etemmi’s-selām*
- 14 *Şümme ‘ale’l-āli ve aşķābihi
El-müteħallīne bi-ādābihi*
- 15 *Necm-i hidāyetdir antiñ her biri
Mezheb-i Ĥaķķ üzre ider reh-berī*
- 16 *Cümlesiniñ rüħına her şubħ u şām
Vāşıl ola Ĥāzret-i Ĥaķdan selām¹¹*

¹⁰ vr. 72b-73a.

¹¹ vr. 73a-73b.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 1/2 Fall 2006*

beyitlerinden oluşan 8 beyitlik bir salvele bulunmaktadır.

“Der Beyân-ı Sebeb-i Nazm-ı Kitâb” başlığı altında bulunan, fâilâtün fâilâtün fâilün kalıbı ile yazılmış 21 beyit içerisinde müellif eserin bilhassa hangi amaçla kaleme alındığı, nasıl bir tertip üzere yazıldığı gibi hususlar hakkında bilgi vermektedir.

- 18 *‘İlm-i luğat emr-i mühimm olmağın
Hıfzını teshîl için ehl-i yakîn*
- 19 *Nazmıla bir niçe luğat yazdılar
Silk-i me‘ânide dürer dizdiler*
- 20 *Kaḅkı şabî kim okuyup hıfz ide
‘Â’id olur aña niçe fâ’ide*
- 21 *Żabt-ı luğâtıla olur behredâr
Veznile nazm içre bulur iktidâr*
- 74a
- 22 *Lâkin anîñ ekşeriniñ ma‘nisi
Olmağ[ı]a terceme-i Fârsî*
- 23 *Fehm idemez anı bu ehl-i diyâr
Ola huşûşâ okıyanlar şıgâr*
- 24 *Hıfza haleldür bu daḅı vâkı‘â
Terceme lafz üzre muḅaddem ola*
- 25 *Yâḅud ara yirde ola fâşıla
Vezn için irâd olunan lafzıla*
- 26 *Gerçi selâsetde gelür bî-naẓîr
Lâkin olur żabt-ı luğatde ‘asîr¹²*

¹² vr. 73b-74a.

(Lugat ilmi mühim bir iş olduğundan işinin ehli olan kişiler manzum pek çok sözlük yazıp manalar ipine inciler dizdiler. Bu manzum sözlükleri hangi küçük çocuk okur ve ezberine alırsa ona pek çok fayda sağlanır. Kelimeleri ezberinde tutarak istediğini elde eder, vezin de öğrendiği için nazım içinde güç kuvvet sahibi olur. Fakat manzum sözlüklerin çoğu Farsçadan tercüme olduğu için, bu diyar insanları anlayamaz, üstelik bunların çoğu da özellikle çocuktur. Eğer manzum sözlükte anlamı verilen kelimenin tercümesi kendinden önce olursa bu ezberlenmesine zorluk verir. Vezin gereği getirilen bazı kelimelerden dolayı tercümesi verilen kelime ile aslı arasında mesafe olursa bu da aynı şekildedir. Vezin için yapılan bu tasarruf belki metne akıcılık verebilir, fakat kelimenin/sözlüğün ezberlenmesini güçleştirir.) Biz bu ifadelerden müellifin hem manzum sözlük geleneğine ne derece önem verdiğini hem de eserinde nasıl bir yol tuttuğunu anlamaktayız. Sözlük bir ilimdir ve bu ilim için gayret sarf eden insan, özellikle de küçük çocuklar pek çok fayda elde edecektir. Sözlük hazırlarken birbirine gönderilen kelimeler arasında vezin gereği bile olsa başka kelime bulunmamalıdır.

Yine sebab-i telif kısmındaki

- 29 Lafzı muḳaddem ‘aḳabince hemān
Tercemesi buldı aña iḳtirān
- 30 Lafzıla ma‘nāsı idüp izdivāc
Ḳalması sürḥ u raḳama ihtiyāc
- 31 Tā ki ola fehmi vü hıfzı yesīr
Ḥacmi ṣaḡīr ola luḡatı keṣīr
- 32 İbni Feriṣte luḡatı gibi genc
Oldı vü Ḳur’an luḡatın itdi derc
- 33 Bir niçe baḥr üzre açup perr ü bāl
Ḳıṭ‘aları oldı seffine-miṣāl
- 34 Ḳıṭ‘a temāmında daḥı āṣikār
Hem laḳab-ı baḥrı vü hem vezni var

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 1/2 Fall 2006

35 *Hayr ile şâyed sebab-i yâd ola*
 Sübha-i Şıbyân aña hem ad ola

36 *Nazm-ı selîs üzre bu rüşen kelâm*
 ‘Avn-ı Hudâyıla çün oldı temâm¹³

beyitleri de eserin geneli ve özellikle de tertibi hakkında bizzat müellifinin ağzından bilgiler vermesi bakımından önemlidir. Buna göre “önce Arapça kelime, ardından tercümesi olan Türkçe kelime getirilmiş, bu yolla kelime ile anlamı birbirine uydurulmuş, diğer sözlüklerin büyük bir kısmında görülen rakam ve kırmızı mürekkep kullanma zarureti giderilmiştir. Böylelikle eser anlaşılması ve ezberlenmesi kolay, hacmi küçük kendisi büyük bir sözlük olarak İbn Ferište sözlüğü gibi bir hazine oldu, Kur’an kelimelerini içine aldı. Pek çok bahir üzerinde kanatlarını açıp uçtu, her bir kıt’ası da denizlerde gezen gemi gibi oldu. Her bir kıt’anın bitiminde hem kıt’anın vezni hem de lâkabı verildi. Böylece (müellifin) hayır dua ile anılmasına sebep olması için Sübha-i Şıbyân (çocukların tespahi) adı verildi. Güzel bir nazım üzere açık bir dille yazılan eser Allah’ın yardımı ile tamamlandı.” Aşağıya aldığımız örneklerden de anlaşılacağı üzere müellifin bu iddialarını eserinde genellikle uyguladığını görmekteyiz.

47 *Lüccî derîñ şu hem lücce deryâ*
 Nâr u cahîm od hem cem’i nîrân¹⁴

53 *Resûl ilçi vü peygâ-ber livâ’ sancağ ‘alem bayrağ*
 Delîl ü hâdîdür reh-ber verâ half iktidâ uymağ¹⁵

63 *Fürât u ‘azb tatlu şu üçâc u milh acı şudur*
 Seğab açlık şıba’ toğluğ desim yağ oldı sem ağu¹⁶

¹³ vr. 74a-74b.

¹⁴ vr. 75b.

¹⁵ vr. 76a.

¹⁶ vr. 76b.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 1/2 Fall 2006*

- 70 *Ḥalīl erdir ḥalīle ‘avretidür
Maḥāz oğlan tođurmađ zaḥmetidür¹⁷*
- 98 *Fevc ü ferīḳ u firḳa hem ümmet cemā‘at zümredür
Şülle ‘ıṣābe şirzime ḥizb ü fī‘e ma‘şer alay¹⁸*
- 111 *Mümeḥhed mü‘ekked ekīd üstüvār
Terabbuş teraḳḳub nedir intizār¹⁹*
- 134 *Muḥsin eylik idici muḥbit tevāzu‘ idici
İbtilādır şınamağ hem imtiḥān u iḥtibār²⁰*
- 154 *Hemz şıḳmađ ğamz göz kıpmağdurur
Selb şoymađ nehb hem ḳapmađdurur²¹*
- 234 *Yā-leyte ey n’olaydı len elbette naḥnu biz
Key tā metā ḳaçan ene ben innemā hemān²²*
- 319 *Ža’n ḳoyun baḳar şıđır ma‘z keçi vü zi’b ḳurd
Nemle ḳarınca ḳamle bit dıfda‘ u ğük ḳurbađa²³*
- 433 *Tesnīm cennet çeşmesi mā‘-i ma‘īn āb-ı revān
Zaḳḳūm cehennem meyvesi ḥālid muḥalled cāvidān²⁴*

Her bahrin sonundaki

- 78 *Mefā‘ilün hezec bađrı fe‘ülün
Ki maḥzūf u müseddes geldi mevzūn²⁵*
- 135 *Fā‘ilātün fā‘ilātün fā‘ilün bađr-ı remel*

¹⁷ vr. 77a.

¹⁸ vr. 79a-b.

¹⁹ vr. 79b.

²⁰ vr. 81a.

²¹ vr. 82b.

²² vr. 88a.

²³ vr. 93b.

²⁴ vr. 101a.

²⁵ vr. 77b.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 1/2 Fall 2006*

Vezni budur bu luğâtı ezber it kııl yâdigâr²⁶

313 *Meʿûlû mefâʿilün feʿûlün*
Maḳbûz-ı hezec bu bahra dirlet²⁷

gibi beyitlerle hem vezin hem de bahirin adı verilmiştir.

Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi 4026 numarada kayıtlı bulunan incelediğimiz nüshaya göre eser 48 bahire ayrılmıştır. 60’tan fazla yazma nüshası bulunan Sübha-i Sıbyân’ın nüshalar arasında beyit sayıları farklılıklar göstermektedir. Genellikle 455-465 beyit arasında değişiklikler gösteren eserin sözlük kısmı 420 beyit civarında olmalıdır. Manzum sözlüğün bahir başlıkları “*El-Baḫru’l-Hezecü’s-sâlim*”, “*El-Baḫru’r-Remelü’l-Müseddesü’l-Maḫzûf*” örneklerinin de işaret ettiği üzere çoğu manzum sözlükte olduğu gibi Arapça’dır. Girişte karşılaştığımız “*Der-Beyân-ı Sebeb-i Nazm-ı Kitâb*” ve “*Der-Beyân-ı Münâcât*” şeklindeki iki başlık ise Farsça verilmiştir.

Bahirler aa, xa, xa, xa şeklinde kafiyelenecek şekilde yani, gazel veya kaside nazım şeklinde oluşturulmuştur. Bahirlerin beyit sayıları 5 ile 18 arasında değişmektedir. 35. bahir 18, 42. bahir 17 beyit ile en fazla hacme sahip bahirler olarak dikkat çekmektedir. Ancak bahirlerin en çok 5 beyit ile yazılanlardan oluştuğunu da eklememizde fayda bulunmaktadır. 12 bahir 5 beyit, 9 bahir 7 beyitten oluşmaktadır.

Bahirlerde verilen kelime sayıları da değişiklikler arz etmektedir. 35 kelime ile, 5 beyitten oluşan 12. bahir en az, 135 kelime ile de 17 beyitten oluşan 42. bahir en çok hacme sahiptir. Diğerlerindeki Arapça, Türkçe kelimelerin sayısı 50-100 arasında değişmektedir.

Sübha-i Sıbyân’da müellif, Sıbyân mektebinde okuyan, Kuran-ı Kerim ezberleyen bir çocuğun veya genel olarak bir insanın alacağı eğitim sürecinde karşılaşılabileceği hemen hemen bütün Arapça ek, kelime, kelime gurubu ve hatta cümleler için örnekler bulundurmıştır.

²⁶ vr. 81a-b.

²⁷ vr. 93a.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 1/2 Fall 2006*

250 *Li için fi de fe pes mā ne ‘alā üzere e mi*
Bi ile kem niçe ennā nite kellā zinhār²⁸

beytinde görüleceği üzere önce Arapça ek ya da edat, hemen ardından Türkçe karşılığı verilmek suretiyle talebin bunları ezberlemesinde kolaylık sağlanması hedeflenmiştir.

Arapça kelimelere genellikle Türkçe kelimelerle ve tek kelime ile karşılık verilmesine çalışılmış, bunun mümkün olmadığı hallerde ise ya Türkçe’de kullanılan ve müellifin artık Türkçe olduğunu kabul ettiği Arapça veya Farsça bir kelime verilmiş ya da kelime mensur bir sözlükte olduğu gibi izah edilmiştir.

70 *Halil erdir halile ‘avretidür*
Mehāz oğlan toğurmak zahmetidür²⁹

beytinde “≈alile” karşılığı olarak aslen Arapça bir kelime olan “üavret” kelimesi verilmiştir. “Mehāz” da “oğlan toğurmak zahmeti” olarak izah edilmiştir.

237 *Menzūd şık ağaç dağı şinvān iki çatal*
Maḥzūd ağaç ki ola kesilmiş dikenleri³⁰

Kezā “maḥzūd” kelimesi de “dikenleri kesilmiş olan ağaç” şeklinde tarif edilmiştir.

262 *En-necm yıldız şākīb dıraḥşān*
Lemmā‘ [u] sāti‘ berrāk tābān³¹

beytinde gördüğümüz üzere “lemmā‘, sāti‘, berrāk, tābān” kelimelerini de birbirine karşılık olarak verilmiştir. Görüldüğü gibi bu kelimelerin hiç biri esâsen Türkçe değildir. Fakat belli ki müellif çoğu mülayim bilim adamı gibi başka dillerden

²⁸ vr. 89a.

²⁹ vr. 77a.

³⁰ vr. 88a.

³¹ vr. 89b.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
 and History of Turkish or Turkic
 Volume 1/2 Fall 2006*

alınan kelimeleri de bir noktadan sonra Türkçe kabul etmektedir.

Fiil çekimleri ve cümle karşılıkları için de Sübha-i Sıbyân’da onlarca örnek bulunmaktadır.

439 *Men zellezî kimdir o kim ye’tî gelür yedri bilür
Câdil çekiş şāvır tanış cāhid dürüş āmin inan³²*

beytinde görüldüğü üzere “men zellezî” “kimdir o kim”, “ye’tî” “gelür”, “yedri” “bilür”, “câdil” “çekiş”, “şāvır” “tanış”, “cāhid” “dürüş” ve “āmin” “inan” fiil çekimleri önce Arapça sonra Türkçe karşılığı gelecek şekilde verilmiştir.

Yine son bir örnek olarak aşağıdaki beyti alıyoruz:

163 *Utlu oku i’ti gel hâti getir sir yüri
Ni’m ne hoş rübb er bi’sse yavuz tilke ol³³*

Bu tür örnekleri çoğaltmak tabii ki mümkündür. Fakat biz ayrı bir çalışma halinde eserin transkripsiyonlu metnini vereceğimiz için örnekleri şimdilik sınırlı tutuyoruz.

Sübha-i Sıbyân’ın aslında eğitici öğretici bir eser olduğunu daha önce söylemiştik. Neredeyse her kıt’adan sonra söylenen

147 *Ḥalk içinde bundan artıḳ ‘ayb olur mı bir kişi
Kendi ‘aybı var iken zıkr ide ‘ayb-ı diğeri³⁴*

157 *Fā’ilātün fā’ilātün fā’ilün
Zümre-i erbāb-ı taḳvāda bulun³⁵*

197 *Ne māl iledir ne sāliledir begim ululuḳ kemāl iledir*

³² vr. 101b.

³³ vr. 83a.

³⁴ vr. 82a.

³⁵ vr. 82b.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 1/2 Fall 2006*

Şıbyân” adıyla bir şerhi yapılmıştır. Hacimli bir şerh sayılabilecek eser 1840-1903 yılları arasında 6 kez basılmıştır.⁴⁵ Bu şerh de Sübha-i Sıbyân’ın şöhretini ve değerini gösteren hususlardan sayılmalıdır.

Sonuç olarak, Klâsik Türk edebiyatı alanında manzum sözlük geleneği genellikle ihmâl edilmiş, üzerinde gereken çalışmaların yapılmamış olduğu bir alan olarak dikkat çekmektedir. 40 civarında manzum sözlüğün bulunduğu bu alanda yapılacak yeni çalışmaların edebiyatımız ve dilimiz açısından önemli bilgilerin ortaya çıkmasına yardımcı olacağını düşünüyoruz. Hem metnini hem de şerhini neşretmek üzere hazırlamış olduğumuz Sübha-i Sıbyân da yine uzun yıllar sıbyân mekteplerinin temel kitaplarından olmasına rağmen maalesef günümüzde unutulmuş eserler arasında görünmektedir. Kanaatimizce öncelikle bütün manzum sözlüklerin metinleri ilmî usullerle neşredilmeli ve bunlardan hareketle ortak bir manzum sözlükler sözlüğü hazırlanmalıdır. Bu yolla Türkçemiz ve edebiyatımız üzerinde yapılacak çalışmalara önemli malzemeler sağlanacağını düşünüyoruz.

KAYNAKÇA

Alparslan, Ali, *Manzum Lûgatler ve Tuhfe-i Vehbi'nin Alfabetik Tertibi*, (Mezuniyet Tezi), İstanbul 1946-1947.

Çöğenli, Sadi, “Eski Harflerle Basılmış Türkçe Sözlükler Kataloğu”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, sayı: 7-8, Kasım 2000-Nisan 2001, s. 99-134.

Ergin , Osman Nuri, *Türk Maarif Tarihi*, c. I , İstanbul 1977.

Gölpınarlı, Abdülbâki, *Mevlânâ Müzesi Yazmalar Kataloğu III*, Ankara 1972.

Gülhan, Abdülkerim, “Manzum Sözlük Nazmü'l-Leâl'in Dil ve Üslûp Özellikleri Üzerine Bir

⁴⁵ Eser hakkında daha geniş bilgi için bkz.: Atabey Kılıç, (Manisa, 2005).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 1/2 Fall 2006*

- Değerlendirme”, *Celal Bayar Üniversitesi II. Uluslararası Türk Tarihi ve Edebiyatı Kongresi*, 11-12-13 Kasım 2005 Manisa.
- İmamoğlu, Ahmet Hilmi, *Farsça-Türkçe Manzum Sözlükler ve Şahidi'nin Sözlüğü (İnceleme-Metin)*, (Basılmamış doktora tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1993.
- Karabey, Turgut - Külekçi, Numan, *Sünbülzâde Vehbî, Tuhfe (Farsça-Türkçe Manzum Sözlük)*, Erzurum 1990.
- Karaismailoğlu, Adnan, “Manzum Sözlüklerimizden Tuhfe-i Remzî”, *Millî Kültür*, sayı: 74, Temmuz 1990, s. 60-61.
- Kartal, Ahmet, *Tuhfe-i Remzî*, Akçağ, Ankara 2003.
- Kılıç, Atabey, “Manzum Sözlüklerimizden Manzûme-i Keskin”, *Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni (12-13 Nisan 2001) Bildiriler*, c. I, s. 441-447; *Eski Türk Edebiyatı Üzerine Yazılar*, Laçın Yayınevi, Kayseri 2001, s. 13-22.
- Kılıç, Atabey, *Mustafâ bin Osmân Keskin, Manzûme-i Keskin*, Laçın Yayınevi, Kayseri 2001.
- Kılıç, Atabey, “Manzum Sözlüklerimizden Süb̄a-i TMıbyân Şerhi Hediyetü'l-İdvân”, *Celal Bayar Üniversitesi II. Uluslararası Türk Tarihi ve Edebiyatı Kongresi*, 11-12-13 Kasım 2005, Manisa.
- Kılıç, Atabey, “Klâsik Türk Edebiyatında Manzum Sözlük Yazma Geleneği Ve Türkçe-Arapça Sözlüklerimizden Süb̄a-i TMıbyân”, *Prof. Dr. Abdülkadir Karahan'a Armağan Klasik Türk Edebiyatı Sempozyumu 6-7 Mayıs 2005 Urfa*, (haz. Eyüp Azlal, Necmi Karadağ, M. Emin Karahan), Şanlıurfa Belediyesi Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Şanlıurfa 2006, s. 186-189.
- Kılıç, Atabey, “Mevlânâ Müzesi Kitaplığı 4026'da Kayıtlı Manzum Sözlük Mecmuası Hakkında”, *Mevlana, Mesnevi, Mevlevihaneler Sempozyumu*, 30 Eylül-01 Ekim 2006 Manisa.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 1/2 Fall 2006*

Kırbıyık, Mehmet “Miftâh-ı Lisân Adlı Manzum Fransızca-Türkçe Sözlük Üzerine”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaüarı Enstitüsü Dergisi* sayı: 11, 2002, s. 184-200.

Mehmed b. Ahmed er-Rûmî, *Sübha-i Sıbyân*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1308-1311/1891-1893; Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi No: 4026.

Muhtar, Cemal, *İki Kur'an Sözlüğü, Luğat-ı Ferišteoğlu ve Luğat-ı Kânûn-ı İüâhî* Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, İstanbul 1993.

Öz, Yusuf, *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*, (Basılmamış doktora tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1996.

Öz, Yusuf, *Tuhfe-i Şâhidî Şerhleri*, Selçuk Üniversitesi Yayını, Konya 1999.

Unat, Faik Reşit, *Hicrî Tarihleri Milâdî Tarihe Çevirme Küavuzu* Türk Tarih Kurumu, Ankara 1984.

Yurtseven, Necmettin, *Türk Edebiyatında Arapça-Türkçe Manzum Lugatler ve Sünbülzâde Vehbî'nin Nuhbe'si*, (Basılmamış doktora tezi), Ankara 2003.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 1/2 Fall 2006*